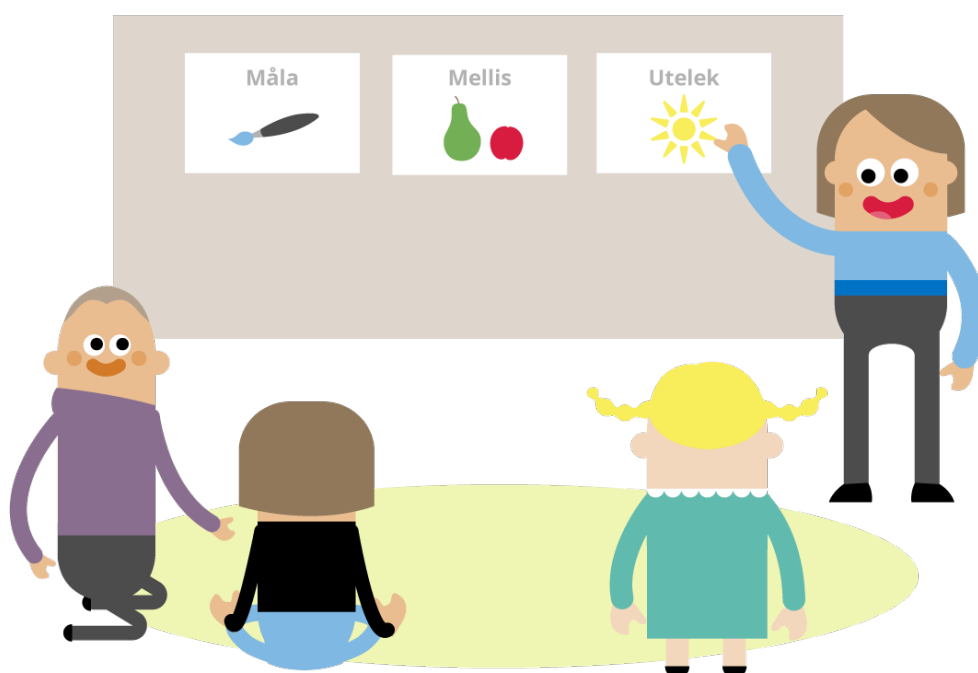

Inkluderande undervisning – fritidshemmets arbete med elever i behov av extra anpassningar och särskilt stöd

Catarina Andishmand, Göteborgs universitet

Extra anpassningar och särskilt stöd handlar om hur skolan kan arbeta med att ge elever rätt förutsättningar för sitt lärande, sin personliga utveckling samt för fritidshemmet att också erbjuda en meningsfull fritid. I den här artikeln presenteras först generella riktlinjer för arbetet med att möta elevers olika och specifika behov. Därefter diskuteras och ges exempel på hur fritidshemmet kan bidra till en mer likvärdig utbildning och till att skapa lärmiljöer som är utvecklande och tillgängliga för alla elever.

Extra anpassningar och särskilt stöd

Om skolan befarar att en elev inte utvecklas i riktning mot kunskapsmålen i läroplanen och att det finns en risk att eleven inte uppnår utbildningens mål har skolan en skyldighet att

ge eleven stöd i form av extra anpassningar. Stödet ska ges inom ramen för den ordinarie undervisningen. Skolan behöver inte fatta några formella beslut om att sätta in extra anpassningar, vare sig i skolan eller i fritidshemmet. Om de extra anpassningarna som gjorts däremot inte är tillräckliga ska en utredning göras för att undersöka om eleven är i behov av särskilt stöd.

Om den pedagogiska bedömningen visar att eleven är i behov av särskilt stöd beslutas detta av rektor och skolan ska då arbeta fram ett åtgärdsprogram. I åtgärdsprogrammet anges hur skolan ska utforma och anpassa lärmiljöerna, undervisningens innehåll och metoderna för att skapa goda förutsättningar för den enskilda eleven att uppnå kunskapsmålen i läroplanens andra del eller mot att de kunskapskrav som minst ska uppnås. Skollagens bestämmelser om extra anpassningar och särskilt stöd gäller även för fritidshemmet. När åtgärder utarbetas för tiden i fritidshemmet är det viktigt att dessa är anpassade till elevens specifika behov av särskilt stöd i just den lärmiljön.

Elevhälsan har ofta en viktig roll i arbetet med den utredning som görs för att avgöra om en elev är i behov av särskilt stöd. I fritidshemmet utgår utredningen från hur eleven utvecklas i relation till läroplanens andra del samt på vilket sätt fritidshemmet kan bidra till ökad måluppfyllelse genom att komplettera utbildningen i de obligatoriska skolformerna. En förutsättning för att en elev ska anses vara i behov av särskilt stöd i fritidshemmet är alltså att det finns en koppling till elevens förutsättningar att nå kunskapskraven i grundskolan, antingen för närvarande eller på sikt¹.

Längre fram i artikeln beskrivs vad extra stöd och anpassningar kan innebära samt hur åtgärdsprogram kan omfatta fritidshemmet.

Tillgängliga och inkluderande lärmiljöer

Enligt skollagen (SFS, 2010:800), med utgångspunkt i Barnkonventionen (UNICEF, 1989) och Salamancadeklarationen (Svenska Unescorådet, 2006), ska alla barns lika värde och alla barns rätt till en tillgänglig utbildning vara vägledande. Skolan har ett ansvar att skapa lärmiljöer som bidrar till elevernas kunskapsutveckling såväl som deras personliga utveckling. Att möta elevers olikheter kan vara en utmaning. Samtidigt är elevers olikheter en tillgång i undervisningen och för lärandet. Genom tillgängliga lärmiljöer och ett inkluderande arbetssätt, där olikheter ses som en tillgång, skapas förutsättningar för en likvärdig utbildning och bästa möjliga förutsättningar för allas delaktighet i samhället. Det som ibland uttrycks som ”specialpedagogiska behov” är inte något som rör en speciell

¹ Elever med funktionsnedsättning har rätt till extra anpassningar och särskilt stöd även om kunskapskrav och mål uppfylls (Skolverket, 2014a). (3 kap. 3 § skollagen, *Vissa skollagsfrågor*, prop. 2013/14:148, sid. 27).

grupp elever eller en speciell kategori av lärare. Ett relationellt synsätt på lärande innebär att lärandet sker i möte med sociala omständigheter, organisatoriska faktorer, och med en gemensam värdegrund. Utifrån detta synsätt är det allas ansvar att möta elevers olikheter, anpassa undervisningen och ge stöd och stimulans utifrån varje elevs förutsättningar och behov, oavsett funktionsvariation. Det viktiga är att alla elever känner att de är delaktiga i ett sammanhang och att de får möjlighet att utvecklas utifrån sina egna förutsättningar.

Exempel på anpassningar som kan göras för ökad tillgänglighet är fysiska anpassningar i form av bullerdämpning, dörröppnare och ramper, pedagogiska anpassningar i form av visuellt stöd med tydlig planering för veckan och dagen och anpassningar i form av tekniska hjälpmedel. Även anpassningar av den sociala miljön är viktiga att göra genom att till exempel i förväg gå igenom lekar och regler eller synliggöra vilka platser och aktiviteter som är möjliga att välja.

Skolans organisation av stödinsatser

Skolan har historiskt sett stöttat elever i deras lärande och utveckling. Stödets omfattning och hur det har organiserats har dock varierat och förändrats över tid. Inom forskningen har olika perspektiv och teoretiska begrepp använts för att förstå, organisera eller diskutera pedagogiska insatser. En beskrivning av begreppen kategoriskt perspektiv, segregering, exkludering, relationellt perspektiv, integrering och inkludering ges nedan.

Kategoriskt perspektiv och segregering lösningar

Under större delen av 1900-talet stod elevers avvikelser och svårigheter i fokus. Stödinsatser handlade framförallt om att särskilja elever från de elever som ansågs utgöra normen (segregation) och ge stöd utifrån ett *kategoriskt perspektiv* där svårigheter ses som individbundna och utgår från förklaringsmodeller som kan kopplas till medicinsk forskning och psykologiska tester. Som exempel kan nämnas de hjälp- och obs-klasser för elever som ansågs störa undervisningen eller inte kunde följa undervisningstakten, eller klinikundervisning för elever som var i behov av specifikt stöd.

Även idag förekommer *segregation* eller *organisatorisk differentiering* vilket innebär att elever blir uppdelade i olika grupper. Skolinspektionens granskning (Rapport 2014:06) visar dock på flera problem med enskild undervisning eller särskilda undervisningsgrupper. Det eftersträvarvärda är att elever ska få undervisning och stöd i sin ordinarie elevgrupp.

Relationellt perspektiv och inkluderande lösningar

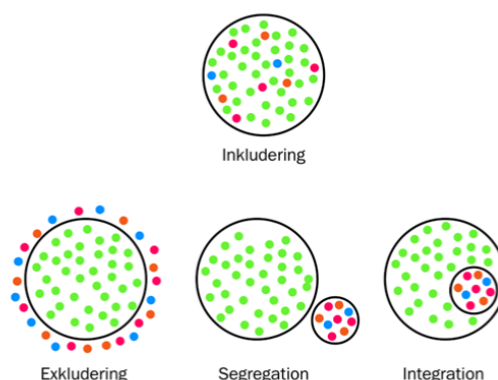
Idag är det främst ett *relationellt perspektiv* som genomsyrar styrdokument och det förebyggande och främjande arbetet i skolan. Synsättet innebär att svårigheter förstås

som att de uppkommer i relation till omgivande miljö. Stödinsatser i skolan handlar då framförallt om hur skolan kan anpassa och utforma lärmiljöer, undervisning samt metoder för att ge alla elever förutsättningar att ”lyckas”, det vill säga kunna tillgodogöra sig utbildningen. Utgångspunkten är ett salutogent eller hälsofrämjande perspektiv där fokus ligger på resurser och förmågor istället för på det som inte fungerar. Detta ligger också i linje med den socialpedagogiska tradition som varit vägledande i framväxten av fritidshemmets verksamhet under 1900-talet (Lager, 2015). Ett tydligt ideologiskt mål i fritidshemmet är ett situerat lärande, det vill säga att lärande och meningsskapande sker kollektivt och genom att delta i praktisk verksamhet, med ett medvetet förhållningssätt som innefattar alla elevers lika värde oavsett förmåga och prestation.

Inkludering

Inkludering är inte ett entydigt begrepp och i läroplanen används begreppet inte. Däremot finns det ett starkt stöd i styrdokumenterna för värden som allas rätt till utbildning, allas rätt till en utbildningsmiljö som är tillgänglig och möjligheten att som elev kunna vara delaktig i sin utbildning.

Det handlar om grundläggande värden där alla barn och elever har rätt till en meningsfull och stimulerande utbildning. Göransson och Nilholm (2013) beskriver inkludering som en skolkultur där gemenskap är ett kännetecken, liksom att alla elevers olikheter ses som resurser. För att kunna tala om inkluderande lärmiljöer krävs att eleverna ingår i en gemenskap där alla blir hörda, respekterade och känner full delaktighet. En elev är alltså inte per automatik inkluderad för att den fysiskt deltar i ett sammanhang utan att varken den sociala, fysiska eller pedagogiska praktiken förändras. Att rent fysiskt delta och beredas plats i verksamheten och anpassa sig till den kan benämnas integration. I figuren nedan visas exempel på olika synsätt som präglar skolans arbete.

Figur 1. (Skolverket, 2014b, s. 17)

Är en funktionsnedsättning ett funktionshinder?

Enligt skollagen ska elever som till följd av en funktionsnedsättning har svårt att uppfylla de olika kunskapskrav eller kravnivåer som finns, ges stöd som syftar till att så långt som möjligt motverka funktionsnedsättningens konsekvenser. Lag (2018:1098). (SFS 2010:800 3 kap 2 §). Med funktionsnedsättning menas en varaktig fysisk, psykisk eller intellektuell nedsättning av en persons funktionsförmåga (Socialstyrelsen, 2007). En elev med en funktionsnedsättning är inte per automatik funktionshindrad men kan vara funktionshindrad i olika miljöer och situationer. Beroende på hur tillgänglig och inkluderande undervisningen är kommer behovet av extra anpassningar och särskilt stöd att skilja sig från skola till skola. Stödinsatsernas omfattning och varaktighet kan också skifta från att vara tillfälliga till att sträcka sig genom elevens hela skolgång.

Samarbete med skola och förskoleklass

Utbildningen ska utgå från en helhetssyn på eleven och elevens behov vilket innebär att alla som möter eleven ska samverka för att skapa så goda förutsättningar som möjligt. Det är därför viktigt att hitta former för hur all personal kan samarbeta kring elever som är i behov av extra anpassningar eller särskilt stöd. Det ska alltså finnas tydliga och systematiska rutiner för att uppmärksamma hinder för elevers möjlighet till en tillgänglig och inkluderande lärmiljö, så att adekvata stödinsatser kan sättas in så snabbt som möjligt.

I arbetet med att göra en utredning av elevers behov av särskilt stöd kan olika yrkesgrupper, till exempel lärare i skolan och fritidshemmet, specialpedagog, speciallärare, kurator och skolpsykolog bidra med sin kompetens så att samtliga verksamheter och omständigheter beaktas. I detta arbete är det viktigt att involvera elev och vårdnadshavare. Det kan då finnas behov av att ta hjälp av tolk eller annat språkligt stöd för att få en så god bild som möjligt av elevens skolsituation och eventuella behov av särskilt stöd.

Utvecklingssamtalen kan vara ett tillfälle då personalen i fritidshemmet ges tillfälle att delge sin kunskap om elevens situation. Personalen i fritidshemmet kan med sin kompetens och erfarenhet bidra med perspektiv och erfarenheter av eleven i olika lärmiljöer, som kan leda till en rikare beskrivning av elevens hela "skolsituation". I arbetet med extra anpassningar kan till exempel en åtgärd vara att hitta former för att underlätta kritiska situationer, till exempel olika typer av övergångar som mellan skola, förskoleklass och fritidshem. Att i fritidshemmet erbjuda en vuxeninitierad aktivitet kan till exempel vara ett sätt att underlätta övergången mellan skoldagen och fritidshemstiden.

Stöd eller undanröjande av hinder?

Genom att systematiskt observera, reflektera, kartlägga, utvärdera och förändra

kan många hinder för elevers delaktighet undanröjas. Innan eventuella individuella stödinsatser sätts in är det viktigt att först se över hur elevens lärmiljöer är organiserade, vilka undervisningsstrategier som används, hur det sociala samspelet i elevgruppen fungerar, samt vilka generella insatser som kan göras utan att de bidrar till att peka ut och stigmatisera enskilda elever. Frågor som kan ställas i detta arbete är:

- Hur kan undervisningen göras mer tillgänglig och begriplig med hjälp av exempelvis digitala lärverktyg, bilder, förhållningssätt, metoder och arbetssätt?
- Är det möjligt att omfördela resurser eller förändra organisationen?
- Hur är miljön utformad? Finns det exempelvis möjlighet att gå undan för att få lugn och ro?
- Ges alla elever möjlighet att delta på utflykter och aktiviteter?

Undervisningen kan göras mer tillgänglig med hjälp av exempelvis digitala lärverktyg och genom att erbjuda möjligheter till lugn och ro.

Att en elev har en neuropsykiatrisk funktionsnedsättning (NPF) eller annan diagnos kan aldrig ge en bild av vilka extra anpassningar eleven är i behov av. En diagnos ska inte

heller ses som en bekräftelse på att det handlar om att problemet är kopplat till individen. Däremot kan kunskap om olika diagnoskriterier för till exempel neuropsykiatriska funktionsnedsättningar ge stöd kring vad som kan undanröja de utmaningar elever kan möta i fritidshemmet och hur det kan göras. Samtidigt är det viktigt att uppmärksamma att det är individens behov som ska styra, det är ju eleven själv som är expert på sin egen skolsituation. Elevens egen upplevelse, erfarenheter och åsikter är av stor betydelse för att de extra anpassningar som görs ska lyckas. Att fråga eleven om vad som fungerar och att fokusera på möjligheter och styrkor är därför viktigt. Likaså är lärares förväntningar, empatiska förmåga, och inte minst föreställningar om hur svårigheter uppkommer av stor betydelse för elevens lärande och välbefinnande. Det är inte hos eleven själv, utan i mötet med omgivande miljö och förväntningar, som hinder kan uppstå.

Tydlig struktur

För många elever är det viktigt med tydlig struktur, såsom fasta rutiner, framförhållning och kontinuitet. Kännetecknande för många fritidshem är att elevantalet kan vara föränderligt och svårt att förutse på grund av att elever hämtas tidigare eller följer med kompisar hem. Denna oförutsägbarhet kan vara svår både för lärare och elever när det gäller att planera för tiden i fritidshemmet. Det kan då vara viktigt att planera så att avbrott och förändringar blir så minimerade som möjligt för att skapa en trygg struktur.

Tydliga instruktioner och visuellt stöd

Innan en aktivitet startas kan tydliga instruktioner, där ord, begrepp eller uttryck förklaras, vara ett sätt att underlätta delaktighet. Det kan också vara viktigt med en genomgång av gemensamma regler eller stöd för att sätta igång en lek eller aktivitet. Att komplettera verbala instruktioner med visuell information, till exempel om vilka aktiviteter eleverna kan välja mellan, kan vara bra för många elever, inte minst elever som håller på att lära sig svenska. Här kan ett schema med bilder över vad som händer under fritidshemstiden användas.

Sociala förmågor

Elever kan behöva hjälp med vilka strategier de ska använda för att exempelvis ta del av en lek eller tolka olika situationer i det sociala samspelet eleverna emellan. Som exempel kan en leks olika moment förklaras och tydliggöras visuellt i förebyggande syfte. Vidare är det också viktigt att stödja eleverna att hitta strategier i olika gruppkonstellationer och även förflyttningar mellan olika miljöer. Emotionella och sociala färdigheter är en viktig grundbult i lärandeprocessen och här har fritidshemmet ett viktigt uppdrag att till exempel

initiera lek som syftar till att eleverna utvecklar samarbete och social kompetens. Hur lärare i fritidshem väljer att organisera fritidshemstiden har betydelse för elevernas sociala relationer.

Matematiskt tänkande och språklig medvetenhet

Skolverkets kartläggning av elevers kunskaper i matematiskt tänkande och språklig medvetenhet, som efter 1 juli 2019 är obligatorisk att genomföra i förskoleklassen, samt de nationella bedömningsstöden i läs- och skrivutveckling och i taluppfattning i årskurs 1-3, kan stödja lärare i att identifiera om en elev är i behov av extra anpassningar eller särskilt stöd. Det kan då bli aktuellt att i fritidshemmet arbeta med till exempel matematiska aktiviteter för att konkretisera det som kan upplevas som abstrakt och som lärarna sedan kan bygga vidare på i förskoleklassen. Vid mellanmålet kan samtal som syftar till att öva elevernas kommunikativa förmåga initieras. I fritidshemmet, skolan och förskoleklassen arbetar man ofta med samma innehållsområden, men kanske utifrån olika perspektiv och arbetssätt.

Stöd till personalen

Stödinsatser i form av personalförstärkning kan i specifika fall vara adekvat. I arbetet med extra anpassningar är det viktigt att tidigt identifiera elevernas behov och ta stöd av de som har ytterligare kunskap, till exempel elevhälsan.Handledning av specialpedagog kan vara viktigt för att stödja personalen i arbetet. I arbetet med extra anpassningar, särskilt stöd och åtgärdsprogram, finns också ett material framtaget av Skolverket (SKOLFS 2014:40) som kan användas i kollegiala diskussioner om olika stödinsatser.

Sammanfattning

I fritidshemmet förenas omsorg med pedagogik i nära samspel med eleverna. Elevernas styrkor, erfarenheter och intressen är utgångspunkt för undervisningen och för att skapa en inkluderande lärmiljö som stödjer och utmanar alla elever. Genom att utgå ifrån alla elevers olika behov och förutsättningar skapas goda möjligheter att uppnå likvärdighet i utbildningen med målsättning om en inkluderande skola. Det är därför viktigt att arbeta med attityder och normsystem där elevers olikheter ses som en tillgång. Genom att vara delaktig skapas goda förutsättningar för alla elever att lyckas i sitt lärande både kunskapsmässigt och socialt.

Reflektera

- Hur talar du och dina kollegor om eleverna? Vilket synsätt är rådande på ert fritidshem? Talar ni till exempel om elever med behov av särskilt stöd eller i behov av särskilt stöd?
- Behövs fördjupade kunskaper för att de extra anpassningar som görs ska bli adekvata? På vilket sätt kan du och dina kollegor öka era kunskaper?
- Hur kan du och dina kollegor förbättra era rutiner för samarbetet med skola, förskoleklass, elevhälsa och vårdnadshavare?
- Utgå från er aktuella elevgrupp. Är den lärmiljö du och dina kollegor erbjuder idag tillgänglig för alla elever eller skulle den kunna förbättras? Vilka ändringar skulle kunna göras på kort sikt (små, lätt genomförbara förändringar) och på längre sikt (mer övergripande förändringar)?

Referenser

Lager, K. (2015). *I spänningsfältet mellan kontroll och utveckling: en policystudie av systematiskt kvalitetsarbete i kommunen, förskolan och fritidshemmet*. Doktorsavhandling. Göteborg: Göteborgs universitet, 2015. Göteborg.

Nilholm, C & Göransson, K (2013). Inkludering – vad betyder det? I Nilholm & Göransson: *Inkluderande undervisning – vad kan man lära av forskningen?* FoU-skriftserie nr 3. Stockholm: Specialpedagogiska skolmyndigheten.

SFS 2010:800. *Skollag*. Stockholm: Utbildningsdepartementet.

Skolverket (2014a). *Arbete med extra anpassningar, särskilt stöd och åtgärdsprogram*. Stockholm: Skolverket. (SKOLFS 2014:40).

Skolverket (2014b). *Stödinsatser i utbildningen – om ledning och stimulans, extra anpassningar och särskilt stöd*. Stockholm: Skolverket.

Skolinspektionen (2014). *Särskilt stöd i enskild undervisning och särskild undervisningsgrupp. Kvalitetsgranskning*. Rapport 2014:06

Socialstyrelsen. (2007). Socialstyrelsens termbank.

Svenska Unesco-rådet. (2006). *Salamanca-deklarationen och Salamanca +10*. [Stockholm]: Svenska Unesco-rådet.

U.N.I.C.E.F. (2009). Barnkonventionen: FN: s konvention om barnets rättigheter.